

TÓTH ISTVÁN GYÖRGY

Bocskai István fejedelem és a katolikus egyház*

A reformáció genfi emlékművén is megörökített Bocskai István erdélyi fejedelem szerepe a magyarországi vallásszabadságért folytatott harcban még ma is felekezeti indulatokat vált ki. „Bocskai ellenállásának jogosságát még a mértékadó katolikus egyháztörténet-írás is kénytelen elismerni, igaz, nem rejti véka alá a protestáns oldalon történő túlkapásokat sem. Protestáns szemszögből nézve is el kell ismerni, hogy a győzelem kivívásához ezekre aligha volt szükség, de a múltat sajnos nem lehet meg nem történné tenni”. Ezt olvashatjuk egy, a Bocskai-évfordulóra 2004 októberében megjelent tudományos tanulmánykötetben, mintha a 16–17. századi vallásháborúk még ma sem zárultak volna le.¹

Érdemes ezért a Bocskai-szabadságharcnak a vallás ügyében hozott rendelkezéseit és megállapodásait a nemzetközi összefüggéseiben is megvizsgálnunk. A 16–17. század fordulóján Európa két fontos királyságában is nyugvópontra jutott a protestánsok és a katolikusok politikai és vallási küzdelme. 1606-ban a Bocskai István magyarországi és erdélyi fejedelem vezette szabadságharcot lezáró bécsi béke rendelkezett a protestánsok jogairól.² 1598-ban IV. Henrik francia király Nantes városában olyan ediktumot (pontosabban négy, egymáshoz kapcsolódó rendeletet) adott ki, amellyel a hugenották protestáns vallását elismerte – az erdélyi törvények szóhasználatát követve „bevett” felekezetnek.³

* Már e munka elkészülte és a Történelmi Szemle e számának összeállítása után távozott közülünk megdöbbenően váratlanul Tóth István György. A Történelmi Szemle felelős szerkesztőjétől a folyóirat szerkesztősége a lap következő, 2005. évi 3–4. számával fog elbúcsúzni. (A szerk.)

1 *Tonhaizer Tibor*: Bocskai és a vallásszabadság. In: „Nincsen nekünk több hazánk ennél”. Tanulmányok a Bocskai-felkelés történetéhez. Szerk. ifj. Barta János–Pap Klára. Debrecen, 2004. 150. A kötet további tanulmányai jó összefoglalást nyújtanak a Bocskai-kutatás újabb eredményeiről. Témánkra: *Kónya Péter*: A Bocskai-felkelés és az evangélikus egyház a királyi Magyarországon. In: i. m. 154–167. és *Sipos Gábor*: A református egyház helyzete Erdélyben a Bocskai-felkelés idején. In: i. m. 168–173. Vö. *Nagy László*: A Bocskai-felkelés katonai története. Bp. 1961.; *Uő*: Bocskai István a hadak élén. Bp. 1981. 145–182.

2 Bocskai István ma is legjobb életrajza: *Benda Kálmán*: Bocskai István. Bp. 1942.

3 Ld. erre a nantes-i ediktum 400. évfordulójára kiadott kötet tanulmányait, abban különösen Guy Saupin, Robert Sauzet, Olivier Christin munkáit. La Tolérance. Colloque international de Nantes. Quatrieme centenaire de l'édit de Nantes. Ed. Guy Saupin–Rémy Fabre–Marcel Launey. Rennes, 1999.; *Thierry Wanegffelen*: L'Édit de Nantes. Une histoire européenne de la

A magyar történetírás vigyázó szemeit eddig elsősorban Augsburgra vetette: A magyarországi helyzetet és a Bocskai küzdelmét lezáró bécsi békét a fél évszázaddal korábban keletkezett, a németországi vallásháborút lezáró 1555. évi augsburgi vallásbékével vetette egybe. Ez a párhuzam valóban több mint jogosult, úgy gondolom azonban, hogy a bécsi béke összehasonlítása a gyakorlatilag kortárs nantes-i ediktummal jóval több tanulsággal szolgál.⁴

A bécsi béke és a nantes-i ediktum

Mindkét dokumentum, a bécsi béke és a nantes-i ediktum egy olyan, több évtizedes periódust zárt le, amelynek során mind a katolikus, mind a protestáns felekezet az egyedüli üdvözítő vallás igényével lépett fel, nem ismerve el sem magyar, sem francia földön a másik felekezet létjogosultságát. Legfeljebb átmenetinek tekintették akár a „pápista bálványozók”, akár a „pestises eretnekek” fennmaradását, amelyet az Úristen már nem sokáig fog megtűrni.⁵ Ahogy azonban 1600 körül – mint erre Heinz Schilling joggal mutatott rá⁶ – egész Európá-

tolérance (XVIe–XXe siècle). Paris, 1998. 19–57.; *Uő*: Une difficile fidélité. Catholiques malgré le concile en France XVIe–XVIIe siècle. Paris, 1999. 177–208.; *Marc Venard–Anne Bonzon*: La religion dans la France moderne. XVIe–XVIIIe siècle. Paris, 1998. 100–123.; *Le temps des confessions (1530–1620/30)*. Ed. Marc Venard. Paris, 1992. (Histoire du christianisme 8.) 432–474., további irodalommal.

- 4 *Acsády Ignác*: Magyarország három részre oszlásának története. 1526–1608. Bp. 1897. (A magyar nemzet története V.) 582–642.; *Szekfű Gyula*: Magyar történet. A tizenhatodik század. Bp. é. n. 376–396.; *Uő*: Magyar történet. A tizenhetedik század. Bp. é. n. 185–201.; *Szakály Ferenc*: Virágkor és hanyatlás. Bp. 1990. (Magyarok Európában II.) 208–215.; *Makkai László*: A Bocskai-felkelés. In: Magyarország története 1526–1686. Főszerk. Pach Zsigmond Pál. Bp. 1985. (Magyarország története tíz kötetben 3/1.) 709–773.; *Szabó István*: A jobbágy vallásügye 1608–1647. In: *Uő*: Tanulmányok a magyar parasztság történetéből. Bp. 1948. (A Történettudományi Intézet kiadványai II.) 205–263.; *Károlyi Árpád*: Bocskai és a bécsi béke. In: *Uő*: Néhány történelmi tanulmány. Bp. 1930. 254–279.; *Uő*: Az ellenreformáció kezdetei és Thurzó György nádorrá választása. In: i. m. 280–393.; *Péter Katalin*: A reformáció és a művelődés a 16. században. In: Magyarország története 1526–1686. i. m. 506–582., a magyarországi és erdélyi reformáció történetének legjobb összefoglalása. *Péter Katalin*: Az 1608. évi vallásügyi törvény és a jobbágyok vallásszabadsága. Századok 111(1977) 93–113.; újraközölve: *Péter Katalin*: Papok és nemesek. Magyar művelődéstörténeti tanulmányok a reformációval kezdődő másfél évszázadból. Bp. 1995. 129–151., 246–249., a korábbi szakirodalom kritikai kiértékelésével. A kérdés legfontosabb iratait Károlyi Árpád adta közre igen alapos, könyvnyi bevezető tanulmánnyal: Magyar Országgyűlési Emlékek. (= MOE) XI. 1605–1606. Szerk., bev. Károlyi Árpád. Bp. 1899. (Magyar Történelmi Emlékek III.)
- 5 A katolikus egyházra vö. *Karácsonyi János*: Magyarország egyháztörténete főbb vonásaiban 970-től 1900-ig. Bp. 1985. 131–135.; *Hermann Egged*: A katolikus egyház története Magyarországon 1914-ig. München, 1973. (Dissertationes Hungaricae ex historia ecclesiae I.) 232–235.; *Szántó Konrád*: A katolikus egyház története. II. Bp. 1988. 160–170.; Misszionáriusok levelei Magyarországról és Erdélyről (16–17. század). Vál., szerk. Tóth István György. Bp. 2004. (Millenniumi magyar történelem. Források) 11–44.
- 6 *Heinz Schilling*: Az európai hatalmi rendszer 1600 körül – a kora újkori felekezeti fundamentalizmus és annak meghaladása. Történelmi Szemle 45(2003) 201–212.

ban megérett a felismerés, hogy a latin kereszténység megosztottsága, ha nem is végleges, de legalábbis tartós lesz, mind a Bourbon-, mind pedig a Habsburg-uralkodó kénytelen volt elismerni, hogy alattvalóik több vallás hívei. Mind a nantes-i ediktum, mind pedig a bécsi béke ellen egyaránt elkeseredetten tiltakoztak a katolikusok is és a protestánsok is, ami mindennél világosabban mutatja, hogy mindkét esetben igazi kompromisszum született. A franciaországi katolikus hitszónokok szerint a nantes-i ediktum egyenesen „keresztre feszítette” VIII. Kelemen pápát, míg a hugenotta történetíró, Agrippa d’Aubigné, ugyan ebben a rendeletben a protestánsok végső romlását látta.⁷ Magyarországon az esztergomi érsek, Forgách Ferenc, és több püspök részletesen kimutatták, hogy a bécsi béke törvénybe iktatása a katolikus egyház számára teljességgel elfogadhatatlan, Bocskai hajdúi és prédikátorai azonban az elért kompromisszumnál jóval többet reméltek.⁸

Összevetve Mátyás főherceg és IV. Henrik okleveleit, láthatjuk, hogy sem a bécsi, sem a nantes-i okmány nem egyenlő felek szerződése. A bécsi úgynevezett békében Rudolf magyar király nevében Mátyás főherceg jóváhagyja a császári tanácsosok és Bocskai megbízottjainak egyezségét. IV. Henrik francia király pedig – a nem véletlenül igen bonyolult szerkezetű okmányok szerint – részint mint szuverén uralkodó engedélyezett bizonyos jogokat a hugenotta alattvalóinak, részint pedig egyezséget kötött az alattvalói egy csoportjával. (A kor szimbolikájában ezt jól kifejezte, hogy a királyi aláírás mellé hol zöld, hol sárga viasszal nyomtak pecsétet.)

A bécsi béke szabad vallásválasztást és vallásgyakorlást engedélyezett a főuraknak és a nemeseknek, valamint a végvári katonaságnak. Kimondta továbbá, hogy a királyi szabad és kiváltságolt városok is maguk dönthetik el, hogy milyen vallást követnek. Itt tehát már nem az egyes személyek, az egyes polgárok, hanem a városok előljárósága döntött arról, hogy milyen vallásgyakorlat legyen a városban. Az adott erőviszonyokat ismerve nem kétséges, hogy ez szinte mindig a protestáns vallást, főként az evangélikus felekezetet jelentette. A békének ez a városokra vonatkozó pontja igen fontos volt. A Bocskai-szabadságharc közvetlen előzményét ugyanis Forgách Ferenc nyitrai püspök, a későbbi esztergomi érsek, sikeres, továbbá Pethe Márton kalocsai érsek sikertelen templomfoglalásai jelentették. Forgách Ferenc katonai segédlettel birtokba vette a kassai evangélikus nagytemplomot, ugyanez azonban Pethe Mártonnak Lőcsén a felfegyverzett polgárok ellenállása miatt nem sikerült. Hasonlóképpen az ellenreformáció támadása a 16. század végén – a persze sokkal urbanizáltabb – Belső-, Felső-, majd Alsó-Ausztriában is az ottani, jóval népesebb városok erőszakos rekatolizálásával indult meg.⁹

7 T. Wanegffelen: L’Édit de Nantes i. m. 24–25.

8 Tusor Péter: Az 1608. évi magyar törvények a római inkvizíció előtt: II. Mátyás kiközösítése. Aetas 2000. 4. sz. 89–105.; Makkai L.: i. m. 715–726.

9 Geschichte des Christentums in Österreich. Von der Spätantike bis zur Gegenwart. Hrsg. Rudolf Leeb–Maximilian Liebmann–Georg Scheibelreiter–Peter G. Tropper. Wien, 2003. 251–262. Vö. Szakály Ferenc: Amikor a bárány a farkassal társalgott. In: Bocskai kíséretében a Rákos-mezőn. Szerk. Csonka Ferenc–Szakály Ferenc. Bp. 1988. 5–48.

Templomok, temetők, iskolák

Az 1606. évi bécsi béke rendelkezéseit megerősítő 1608. évi törvénycikkek átvették a két évvel korábbi vallásügyi rendelkezéseket, de azokat több ponton módosították. Az elfoglalt templomok kölcsönös visszaadásáról csak a bécsi béke rendelkezett, az azt megerősítő törvénycikk – ellentétben a négy évtizeddel későbbi, a linzi békét becikkelyező 1647. évi törvényekkel – már nem szólt róla. Ebben tehát a két szemben álló tábornak a Bocskai-szabadságharc után nem sikerült meg egyeznie, míg a Habsburg-hatalom vereségét jelentő harmincéves háború végén, 1647-ben, ezt nemcsak törvénybe foglalták, hanem végre is hajtották. A nantes-i ediktum szintén rendelkezett a hugenották által elfoglalt katolikus templomok és egyházi birtokok visszaadásáról, és ez sem maradt papíron. A magyar rendelkezések, 1606-ban és 1608-ban éppúgy, mint 1645–1647-ben, csak a templomokról szóltak. A felekezeti harcok forrásait olvasva azonban egyértelmű, hogy az utókor által gyakran elfeledett temető és iskola körül nem kevésbé elkeseredett küzdelmek zajlottak.¹⁰ Az a kérdés, hogy az élet elején a gyerekeket sikerül-e a saját, egyedül üdvözítőnek tartott felekezet tanítása szerint nevelni (hiszen ekkor az iskolában még fontosabb feladatnak tartották a katekizmus oktatását az írás megtanításánál), illetve, hogy az élet végén, a hívő a szentelt földben, a saját felekezete rítusa szerinti temetés után talál-e végső nyugvóhelyre, nem váltott ki kisebb indulatokat a mindennapi együttélés során, mint a templomok birtoklása.¹¹ Nem csoda, hogy a magyarországi egyezségeknél jóval részletesebb szövegű nantes-i

10 Erről bővebben írtam: *Tóth István György*: Hittérítés vallásszabadság nélkül. Olasz misszionáriusok és magyar nemesurak a 17. századi Magyarországon. Századok 135(2001) 1313–1347.

11 Különösen éles volt az ellentét, ha egy-egy népesebb falunak, mezővárosnak több, különböző felekezethez tartozó földesura, és így egyben kegyura volt. Erről Szabó István részletesen írt A jobbágy vallásügye 1608–1647. c. alapvető tanulmányában. Itt gondosan elemezte az így előálló, nagyon is bonyolult viszonyokat, és érvelése igen meggyőző – annak ellenére, hogy a példaként elemzett és nyomtatásban is megjelent nagymagyarai pert véleményem szerint teljesen félreértette. A Pozsony megyei Nagymagyaron a katolikus apácák, továbbá a református és evangélikus kismemesi családok és a birtokos nemesek vitatkoztak a templom, a temető, a parókia és az iskola felett. A vizsgálatot az evangélikus vallású nádor, Thurzó György által kiküldött bizottság végezte. Szabó István értelmezésével („a lutheránusok elutasítottak”) szöges ellentétben azonban a templom, temető, iskola megosztott használatát kimondó ítélet nem a jómódú birtokos nemesek, hanem éppenséggel az evangélikus kismemesek jogait erősítette meg: Az ítélet szövegében a „nobiles de Olgya” ugyanis nem az Olgyay nevű birtokos nemesi családot, hanem a szomszédos Olgya faluban paraszti sorban élő, nagyszámú evangélikus vallású kismemest jelentette. A nádor tehát nem a birtokos nemeseknek, hanem éppen ellenkezőleg, a kismemeseknek adott igazat. Ez azonban véleményem szerint mégiscsak Szabó István álláspontját igazolja: A birtokkal és hatalommal nem rendelkező olgyai kismemesek ugyanis minden bizonnyal csakis azért kaphattak kegyúri jogot a templomban, mert ugyanannak az evangélikus egyháznak voltak a hívei, mint a „pártatlanul” ítélkező nádor, Thurzó nádor. *Szabó I.*: A jobbágy vallásügye i. m. 235–237.; Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár. IX. Szerk. Pokoly József. Bp. 1910. 1–41. Ez a per egyben arra is rávilágít, hogy ebben az évtizedben, amikor a katolikus egyház teljesen visszaszorult, az igazi ellentét az evangélikusok és a reformátusok között feszült.

ediktum erre is kitért: A protestánsok valamennyi iskolát, kollégiumot és egyetemet (ez utóbbi ekkor magyar földön nem jelentett gondot...) szabadon látogathatnak, írta elő a rendelet, éppen úgy mint a katolikusok, ám iskolát a hugenották csak ott tarthatnak, ahol számukra az istentisztelet is engedélyezett. A szülők azonban mindenhol szabadon választhatták meg a gyermekeik tanárait, iskolamestereit – más kérdés, hogy a gyakorlatban ezzel egy városi polgár jobban tudott élni, mint egy katolikus vidéken lakó hugenotta falusi paraszt. A nantes-i ediktum azt is megengedte, hogy a hugenottáknak bárhol a királyságban legyenek temetőik, és ezeket a katolikusoknak is tiszteletben kellett tartaniuk.

Az 1608. évi koronázás előtti cikkelyekbe belekerült egy, a bécsi békében még nem szereplő szó, *villis*, azaz a törvény a vallásszabadságot a nemesek és a városok mellett a falvakra is kiterjesztette. Az országgyűlés elhatározta, „hogy a vallás gyakorlata, úgy a báróknak, mágnásoknak, és nemeseknek, mint a szabad városoknak és az ország összes karainak és rendjeinek, úgy a maguk, mint a kincstár fekvő jószágaiban, valamint a magyar katonáknak is az ország véghelyein, kinek-kinek a maga vallása és hite szerint, nemkülönben a mezővárosoknak és falvaknak is, ha azt önként és kényszerítés nélkül elfogadni akarják, mindenütt szabad legyen, és annak szabad élvezetében és gyakorlatában senki senkít meg ne akadályozzon”.¹² A törvény betűje szerint tehát, ha nem is az egyes parasztok, de legalábbis az egyes falvak közösségei maguk dönthették volna el, hogy melyik felekezethez tartoznak. Ez, ha a gyakorlatban megvalósul, a magyarországi paraszti községeknek olyan jogot biztosított volna, amelyet sem az augsburgi béke, sem a nantes-i ediktum nem adott meg. A magyarországi földesurak között – a katolikus püspököket, káptalanokat és szerzetesrendeket természetesen leszámítva – ekkor még alig volt katolikus. A magyarországi protestantizmus diadalának ezen évtizedében azonban annál gyakrabban fordult elő az, hogy egy evangélikus főúrnak református, vagy egy református főúrnak evangélikus jobbágyai voltak. A törvény rendelkezései szerint ezután ezek a falvak szabadon gyakorolhatták volna a földesurukétól eltérő protestáns vallásukat. Az uradalmak forrásanyaga azonban elárulja, hogy a nemesek, a parasztok vallási életéről döntve, a törvényt követő évtizedben sem sokat törődtek a Corpus Jurissal, hanem inkább a tisztartóikban és a fegyveres darabontjaikban bíztak.¹³

A nantes-i ediktum a bécsi békéhez hasonlóan fordulópontot jelentett a protestáns és a katolikus vallás sok évtizedes küzdelmében – mind a két felekezet lemondott a kizárólagosság igényéről. A katolikusok vallásgyakorlatát a nantes-i ediktum szerint helyre kell állítani mindenütt, ahol azt megszüntették,

12 1608–1657. évi törvénycikkek. Szerk. Kolosvári Sándor–Óvári Kelemen. Bp. 1900. (Magyar törvénytár) 8–9., latin szöveg és magyar fordítás, ez utóbbit, az értelmét nem módosítva, kissé modernizáltam.

13 Magyar Országos Levéltár, Batthyány család levéltára 1 1322 Instrukciók, passim.; Református egyháztörténeti adatok az Országos Levéltárban őrzött Thurzó-levéltárban. Közli: Ila Bálint. Theologiai Szemle 9(1933) 181. skk.; Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár. VIII. Szerk. Pokoly József. Bp. 1910. 43. skk.

de ezentúl a protestáns vallásgyakorlat is engedélyezett ott, ahol ez a korábbi években már létezett, valamint a nemesek kastélyainak kápolnáiban, továbbá körzetenként még egy, néhol két kijelölt helyen. Ez utóbbi rendelkezés az 1681. évi magyarországi törvényekkel mutat közeli rokonságot, mely vármegyéenként a protestáns vallásgyakorlatra 2-3, a törvénycikkben meghatározott, azaz artikuláris helyet jelölt ki. Ezt vette át 1731-ben III. Károly vallásügyi rendelete, a *Carolina Resolutio* is, amely azután egészen 1781-ig, II. József császár türelmi rendeletéig érvényben maradt.

Ha a nantes-i és a bécsi rendezés pontjait egybevetjük, akkor nem szabad elfelejtenünk, hogy óriási különbség volt a két országban a felekezeti arányokban: A királyi Magyarország lakóinak nagy többsége, becslések szerint legalább háromnegyede–négyötöde, Luther vagy Kálvin tanait követte, míg Franciaországban ekkor alig 5–7% volt a protestánsok aránya. Ez az arány alapvetően meghatározta a protestánsok mozgásterét a 17. század első évtizedeiben a két királyságban. Nagy különbséget jelentett továbbá, hogy francia földön csak két felekezet hívei, a katolikusok és a hugenottáknak mondott reformátusok küzdöttek egymással, azaz a protestáns tábor nem volt megosztott, mint Magyarországon és Erdélyben. Össze sem lehet hasonlítani továbbá a vallási küzdelmek erőszakosságát a két országban: Igaz, a kassai dóm elé felvonultatott tüzérek és lovaskatonák sem a vallási türelem jegyében cselekedtek. A 16. századi vallásháborúban azonban Franciaországban tízezreket öltek meg, nemcsak katonákat és fegyverforgató férfiakat, de ártatlan polgárokat és parasztokat is, a csecsemőtől az öregasszonyokig. Ez jól mutatja, hogy a megszakításokkal 38 évig tartó, több fronton zajló polgárháborúnak, amely főurak, tartományok, városok és a korona harcát jelentette egyszerre, inkább csak az ürügye volt a vallási sérelem.¹⁴

Ami a pénzügyi, korántsem mellékes kérdéseket illeti, a franciaországi és magyarországi rendelkezés éppen ellenkezőleg járt el, tükrözve a konkrét erőviszonyokat. A francia vallásháborút, ha nem is teljes mértékben, de a katolikusok nyerték meg, míg Magyarországon, éppen fordítva, a katolikus párt, bár nem megsemmisítő, de mégis világos vereséget szenvedett. Ennek megfelelően a nantes-i ediktum szerint ettől fogva a tizedet a protestánsoknak is fizetniük kellett a katolikus egyháznak. Ezzel szemben az 1608. évi koronázás utáni 5. törvénycikk a tized kérdését a (katolikus) egyházi bíróságok helyett – az ekkor a protestáns nemesség kezében lévő – vármegyei bíróságokra bízta, ami a gyakorlatban azt jelentette, hogy ezentúl a protestánsok birtokai után a katolikusoknak nem fizettek tizedet.¹⁵ Akárcsak a magyarországi országgyűléseken a *Status Evangelicorum*, ettől kezdve a protestánsok rendi szövetsége Franciaországban is testületként lépett fel a vallása védelmében.

14 Histoire de la France religieuse. 2. Ed. Jacques Le Goff–René Rémond. Paris, 1988. 249–319., további, itt fel nem sorolt irodalommal.

15 1608–1657. évi törvénycikk i. m. 28–29. (1608. k. u. 5. tc.)

A katonaság vallásgyakorlata

A két háború ellenkező végeredményét tükrözve, éppen ellentétes a két egyezség rendelkezése a katonák vallásgyakorlatát illetően is: A bécsi béke kimondta, hogy a végvárak magyar (azaz nem az örökös tartományokból ide vezényelt) katonái szabadon gyakorolhatják a vallásukat, és ezt a rendelkezést az 1608. évi 1. törvénycikk is megerősítette. A végvári katonák a nemesekhez hasonlóan fejenkénti vallásszabadságot kaptak, tehát nem közösen, mint a városok, hanem egyenként dönthettek a vallásgyakorlatukról. A francia rendelkezések itt is éppen ellentétesek: A főváros, az ultrakatolikus Párizs, és a királyi udvar mellett éppen a hadseregben lett tilos a protestáns vallásgyakorlat, kivéve a protestáns hadvezérek szállásait. A négy évtizedes vallásháború után IV. Henrik nem akarta, hogy a hugenották veszélyeztessék a hatalmi bázisát, a hadseregét.

A francia rendezés legérdekesebb pontja azonban vitán felül az, hogy kijelölt nagyszámú *place de sûreté*t, amit „biztosító erődnek” fordíthatunk: A protestánsok jogait ez a mintegy 150 kisebb-nagyobb vár és megerősített város garantálta, a katolikus király pénzén fizetett protestáns helyőrséggel. Ezek között találunk fontos és viszonylag népes városokat, mint Montauban, Nîmes, La Rochelle vagy Saumur, éppen úgy, mint egyszerű vidéki nemesek alig megerősített udvarházait. Ezzel szűk négy évtizedre, amíg az abszolutista monarchia alapjait megteremtő Richelieu bíboros katonai erővel fel nem számolta ezeket az erősségeket, a hugenotta párt, legalábbis Franciaország déli vidékein, igazi fegyveres erőt képviselt.¹⁶

A bécsi béke vagy a linzi béke nem gondoskodott ilyen *place de sûreté*k létesítéséről. A királyi Magyarországon nem voltak ilyen biztosító erődök, de nem is volt rájuk szükség. A főnemesség tömeges áttéréséig a katolikus vallásra valamennyi protestáns főúr minden vára egy-egy ilyen *place de sûreté* volt a katolikus királyi hatalommal szemben. Az igazi biztonsági erőd azonban maga az erdélyi fejedelemség volt. Ennek katonai ereje, hatalma garantálta a királyságbeli evangélikusok és reformátusok jogait. A magyarországi protestánsok igazi *place de sûreté*je, Erdély egészen az 1658–1662-es nagy háborúig, az erdélyi fejedelemség megroppanásáig meg is felelt ennek a feladatnak.

Igen jellemző a bécsi békének a katolikus ellenreformáció elit rohamosztárára, a Jézus Társaságra vonatkozó rendelkezése. Míg 1610-ben az erdélyi fejedelemségből a jezsuitákat (ismét) kiutasították, addig a Magyar Királyságban a protestánsoknak csak azt sikerült elérniük, hogy a béke és a törvénycikk kimondta: a jezsuitáknak nem lehetnek birtokaik.¹⁷ Ez látszólag teljes győzelmet jelentett, hiszen – a katolikus megújulás legsikeresebb szerzetesrendjével, a ferencesekkel vagy az ekkor Magyarországon csak emlékekben létező domonkosokkal ellentétben – a Jézus Társaság nem volt koldulórend, hanem az iskoláit,

¹⁶ Tóth István György: Szent Lajos utódai. Bp. 1995. 23–33.

¹⁷ 1608–1657. évi törvénycikk i. m. 14–15.

kollégiumait, nyomdáit, hittérítőit a birtokaiból fenntartó szerzetesrend. A gyakorlatban azonban a szigorúnak tűnő intézkedések közvetítők segítségével könnyen kijátszhatók voltak, – pontosan ez történt a következő években.

A katolikus egyházszervezet átalakítása

Különösen érdekesek Bocskai István fejedelem javaslatai, majd a bécsi béke rendelkezései a katolikus püspökökről. A katolikus püspökségek rendszere, mint szervezeti keret túlélte a 16. századot. Ez lesz az egyik magyarázata a Bocskai-felkelést követő évtizedekben a látszólag a semmiből előtörő és igen gyorsan diadalmaskodó katolikus restaurációnak: Magyarországon nem újjáépíteni kellett a katolikus egyházat, hanem csak a meglévő, de kiüresedett kereteket feltölteni, a megfogyatkozott, de megmaradt tábornoki kar alá kellett papokból, szerzetesekből, hívekből hadsereget szervezni. A számos, híveit vesztett, de jövedelmet húzó, a Királyi Tanácsban ülő és szavazó katolikus püspök azonban nagy sérelmet jelentett Bocskai felkelőinek szemében.

Bocskai 1605 novemberében a korponai országgyűlésen megfogalmazta a felkelők Rudolf királyhoz intézett kívánságait. Ennek hatodik pontja kimondta, hogy „Őfelsége ne tartson ennyi számú püspököket köztünk, minthogy helyek s jövedelmek sincsen egynehányának önnön tisztekre,” ahonnan a címüket veszik.¹⁸ „Ugyanezen püspököknek és prépostoknak oly elrendelt száma legyen azért, aki ez értékében megapadott országnak terhére ne legyen,” hanem „az ország állapotjával egyezzen a számok”.¹⁹ Bocskai itt nem írta meg, hogy a megfogyatkozott területű és főként megfogyatkozott katolikus népességű Magyarországnak szerinte hány katolikus püspökre lenne szüksége. Francesco Soranzo velencei követ ugyanakkor kelt jelentéséből azonban kitűnik, hogy a korponai országgyűlés részvevői „eltökéltek abban, hogy ne legyen az egész országban több, mint három püspök [...] és eltöröljék a címzetes püspökségeket, mert nem lehet róluk a királyság jövedelméből gondoskodni.”²⁰

A magyarországi katolikus egyházszervezetnek ezt a radikális átalakítását azonban Bocskai felkelőinek a bécsi békében sem sikerült elérniük. Az 1608. évi koronázás előtti 1., a vallásügyről rendelkező cikkely is csak azt mondta ki, hogy a rendek közti gyűlölködés elkerülése céljából, „mindegyik vallásfelekezetnek a maga hitét valló előljárói vagy szuperintendensei legyenek”, azaz az evangélikusok az evangélikusok, a reformátusok pedig a református szuperintendensek, vagyis püspökök alá tartozzanak. Más szóval: Ellentétben az ellenreformáció diadalát jelentő, 1731. évi *Carolina Resolutio* előírásaival, a katolikus püspököknek ne legyen hatalmuk a protestáns lelkészek felett, és az evangélikusok és a református püspökök se avatkozzanak be a másik felekezet ügyeibe.

18 MOE XI. 286.

19 MOE XI. 439–441.

20 MOE XI. 472–474.

A katolikus püspöki szervezet gyökeres átforgalmazása maradt azonban a protestáns tábor célja a következő évtizedekben is. 1620 augusztusában az újabb Habsburg-ellenes felkelés győztes vezére, Bethlen Gábor választott magyar király országgyűlést tartott Besztercebányán, ahol ilyen törvényt hoztak: A három felekezet egyformasága érdekében szükséges, hogy a három-három püspökkel bíró evangélikusokhoz és reformátusokhoz hasonlóan „a római katolikusoknak is három püspökük legyen” – Felső-Magyarországon az egri, Alsó-Magyarországon a nyitrai, és a Dunántúlon a győri püspök. E püspököket a királyi Felség (nem a Habsburg-uralkodó, hanem a református Bethlen Gábor!) válassza ki és rendeljen 2-2000 forint jövedelmet nekik.²¹ A protestáns világi fejedelem által újjászabott katolikus egyházmegyék és a szintén általa kinevezett katolikus püspökök rendszere persze hiába remélte volna V. Pál pápa beleegyezését, még akkor is, ha a fehérhegyi csatát figyelmen kívül hagyjuk, és Bethlen tartós magyarországi királyságát feltételezzük is.²²

Ez a javaslat jól tükrözte Bethlen Gábor ugyan erősen korlátozott, de mégiscsak érvényesülő vallási türelmét, józanságát, amely messze volt már a 16. századi felekezeti fundamentalizmusoktól. Ez a katolikus vallást korlátok közé szorító, de ugyanakkor mégis elismerő rendszer valósult meg Bethlen Gábor Erdélyében, ha nem is püspöki, de vikáriusi szinten: a református erdélyi fejedelem nevezte ki az erdélyi katolikus egyház vezetőjét, a vikáriust. Bethlen 1618-ban Fejérdi Márton szepesi kanonokot az erdélyi katolikusok vezetőjének rendelte, és kinevezte generális vikáriusnak. Fejérdi a következő években – noha püspökké szentelés híján nem szentelhetett papokat – püspöki vikáriusi joghatósággal kormányozta az elárvult erdélyi egyházmegyét.²³ Ez a megoldás a kánonjog szempontjából aligha tekinthető tökéletesnek, hiszen Bethlen református világi fejedelemként nevezte ki a katolikus püspöki vikáriust. Ez a sajátos megoldás mégis jól szolgált mind az erdélyi fejedelem, mind az erdélyi katolikusok érdekeit, és ezért időtállóan bizonyult, Bethlen utódai is neveztek ki katolikus vikáriusokat.²⁴ Ha Svédország, Dánia, Anglia vagy Poroszország katolikusainak hely-

21 *Stephanus Katona*: *Historia critica regum Hungariae*. XXX. Ab anno Christi MDCXIX. ad annum usque MDCXXII. Budaë, 1794. 490–548. Magyar fordítása: Besztercebánya, 1620. augusztus 25–29. Bethlen Gábor királlyá választása. In: *Magyar történeti szöveggyűjtemény*. 1526–1790. II/1. Szerk. Sinkovics István. Bp. 1968. 430–446., különösen: 439.

22 *Olivier Châline*: *La bataille de la Montagne Blanche. Un mystique chez les guerriers*. Paris, 1999. 550–567.

23 *Veszely Károly*: Erdélyi egyháztörténeti adatok. I. Kolozsvár, 1860. 301–309., 333–334.

24 *Tóth István György*: Az első székelyföldi katolikus népszámlálás. (Szalainai István bosnyák ferencs jelentése 1638-ból.) *Történelmi Szemle* 40(1998) 61–85.; *Galla Ferenc*: Simándi István vál. erdélyi püspök pápai kinevezésének ügye. In: Notter Antal Emlékkönyv. *Dolgozatok az egyházi jogból és a vele kapcsolatos jogterületekről*. Szerk. Angyal Pál–Baranyay Jusztin–Móra Mihály. Bp. 1941. 561–587.; *Boros Fortunát*: Az erdélyi ferencrendiek. Cluj-Kolozsvár, 1927. 64–92.; *Galla Ferenc*: A csíksomlyói ferencrendi kolostor viszontagságai Bethlen Gábor idején. In: *A Gróf Klebelsberg Kuno Magyar Történetkutató Intézet évkönyve*. IV. Szerk. Angyal Dávid. Bp. 1934. 283–302.; *Bíró Vencel*: Bethlen Gábor és az erdélyi katolicizmus. Cluj-Kolozsvár, 1929. 3–21.; *Boros Fortunát*: Az első erdélyi törvénykönyv és a katolicizmus. Cluj-Kolozsvár, 1930.

zetével vetjük össze, akkor Bocskai és Bethlen javaslata joggal tűnik rendkívül kedvezőnek a katolikus vallás számára. V. Pál pápa és a katolikus egyház azonban éppoly kevésbé fogadhatták volna ezt el, mint a török kézre került püspökségek egyszerű eltörlését.

A bécsi béke megerősítette a király jogát arra, hogy a katolikus püspökök személyét maga választhassa ki, ahogy ez eddig is a pápa által hallgatólagosan elismert gyakorlat volt. A királyi tanácsból azonban a bécsi béke értelmében ki kellett rekeszteni azokat a püspököket, akiknek nincsenek „püspöki egyházaik és püspöki jogaik”, értsd, akik ugyan püspöki címet viselnek, de a székhelyükön nem lakhatnak, mert azt a török vagy az erdélyi fejedelem elfoglalta. Sem a bécsi béke, sem az ezt a pontot megerősítő, 1608. évi koronázás előtti dekrétum 6. cikkelye nem rendelkezett arról, hogy pontosan kiket is ért ez alatt, a magyarországi püspökök helyzete ugyanis korántsem volt egyértelmű.

Migazzi Miklós nagyváradi és Náprágyi Demeter erdélyi püspököket bizonyosan ide sorolhatjuk, hiszen őket az erdélyi fejedelmek – ekkor éppen Bocskai István – nem engedték a székhelyükön tartózkodni. A váradi püspököt, Migazzi Miklóst, a szepesi kamara elnökét a bécsi béke külön is megemlíttette, amikor egyenesen kitiltotta az ország területéről. A két érsek, az esztergomi és a kalocsai is ezek közé a székhely nélküli püspökök közé tartozott. A nagyszombati székhelyű, ekkor betöltetlen esztergomi érsekség városát, Esztergomot 1605 októberében éppen a felkelést kihasználva foglalták el újból a Bocskaival szövetséges török erők. A győri püspökvárat viszont négy év török uralom után visszavették a keresztények, így a templomfoglaló Pethe Márton egyszerre volt száműzött kalocsai érsek és valóságos győri püspök. Szinte *in partibus infidelium* főpap volt azonban Verancsics Faustus csanádi, továbbá a pécsi, vagy az egri püspök – ez utóbbit, Szuhay Istvánt, a pozsonyi kamara elnökét a bécsi béke rendelkezései szintén száműzték Magyarországról. A nyitrai püspök székhelye keresztény kézen maradt egészen 1663-ig. A nyitrai püspök, Forgách Ferenc, a későbbi prímás, azonban keserűen panaszkodott, hogy Bocskai serege elől menekülve Nyitráról, belőle is székhely nélküli püspök lett. Ezzel szemben székhelyén élt a zágrábi püspök, Bratulich Simon.²⁵

Határesetet jelenthetett a tizenöt éves háború során többször gazdát cserélt, ekkor keresztény kézen lévő Vác püspöksége, amelyet Radovits Péter töltött be, továbbá a veszprémi püspökség. Veszprém ugyan ekkor a keresztényeké volt, de a püspökei nem a végvárrá lett Veszprémben, hanem a biztonságosabb Sümegen laktak. Igaz, ez sem volt teljesen biztonságos, hiszen Újlaky Lajos veszprémi püspököt Bocskai hajdúi éppen Sümegen ölték meg. A Habsburgok ezenkívül,

15–20.; *Boga Alajos*: Az erdélyi római katolikus státus múltja és jelene. Cluj, 1923. passim.; *Endres Miklós*: Erdély három nemzete és négy vallása autonómiájának története. Bp. 1935. 239–255.; *Boros Fortunát*: A protestáns fejedelmek kora. In: Az erdélyi katolicizmus múltja és jelene. Dicsőszentmárton, 1925. 61–82.; *Tóth István György*: Bethlen Gábor mókás temetési menete. (Francisci András pálos szerzetes levele 1630-ból.) *Történelmi Szemle* 39(1997) 123–129.

25 Zagrebački biskupi i nadbiskupi. Zagreb, 1995. 285–294.

mint magyar királyok, számos elenyészett, főként dalmáciai címre is nevezhettek ki püspököket, pl. knini, scardonai, boszniai vagy makarskai püspököket.²⁶ Bocskai tárgyaló biztosai ezeket a tituláris püspököket is távol akarták tartani a Királyi Tanácstól.

A „jobbágyi természetű” főpapok

Bocskai és a felkelők szemléletére igen jellemző az is, hogy felhánytorgatták: a katolikus püspökök egy része nem nemesi származású, és mégis a nemesekénél többet ér a szavazatuk. Bocskai említett követeléseinek hatodik pontjában világosan megfogalmazta ezt: „Az peniglen ebben az dologban nehéz és fájdalmas, hogy nagyobb részt jobbágyink fiai és pórjaink gyermeki, akik az püspöki nevezetre választatnak”, akiknek a szavazatai az országgyűlésben a világi urak voksait meghaladják. E püspökök „jobbágyi természetű emberek lévén, alávaló eredetek szerint szolgálai elmével is vannak, sokszor kedvezésből, lelkiismeret ellen is az országnak törvénye és szabadsága nem gondolásával egy kis prépostságért vagy apátságért mind istenüket, lelküket, hazájukat eladják”.²⁷

Egybehangzók ezzel a Bocskai-szabadságharc céljait a latinul olvasó Európa elé táró röpirat, a *Querelae regni Hungariae* sorai. A mű szerzőjét Johannes Bocatiusban kereshetjük, aki Magyarországra költözött németországi polgár, tanár, költő, majd kassai főbíró. Bocatius azonban egyben friss sütetű magyar nemes is volt: A humanista Rudolf királytól alig pár évvel korábban magyar nemességet kapott, és a *Querelae* egyértelműen a magyar nemesek szemléletét tükrözi.²⁸

A röpirat nem csak azzal vádolja Szuhay egrai és Migazzi váradi püspököket, hogy az általuk vezetett pozsonyi és szepesi kamarák hóhértanyák és kínzókamrák, ahol az alattvalókat csigázzák. A felkelők nemesi szemléletét tükröző röpirat nemcsak azt veti a két püspök szemére, hogy „minden bűnnel mocskosak”, de a nem nemesi származásukat is: Szuhay egy mészárosból lett püspök, Migazzi pedig „horvát paraszti születésű” (*Zuchay lanius et Micatius Croata ex plebe rustica nati*), mégis nemes születésű országlakosokat gyötörnek.²⁹ A bécsi béke hatodik pontja ennek megfelelően ki is mondta, hogy a püspöki kinevezéseknél azokat kell előnyben részesíteni, akik nemes vérből származnak. Ez jól mutatja, hogy mennyire eltért a katolikusoknak és a protestánsoknak a képe az egyháznak a társadalomban betöltött helyéről. A katolikus egyház a kora újkor, az *Ancien Régime* társadalmában az első rend. Bármilyen családból született, a ka-

26 *Joachim Bahlcke*: Die „Bischöfe der Ungarischen Krone”. Ein Beitrag zur kirchlichen Sozial- und Verfassungsgeschichte des 17./18. Jahrhunderts. Kézirat s. a.

27 MOE XI. 439.

28 *Bocatius János*: Öt év börtönben (1606–1610). Ford., a jegyzeteket összeáll., az utószót írta: Csonka Ferenc. Bp. 1985. (Bibliotheca Historica) 187–235.

29 MOE XI. 174.

tolikus főpap püspökké szentelése után főúr, arisztokrata, aki nagybirtokos és az országgyűlés felsőtáblájában szavaz. A protestánsok, így Bocskai István fejedelem társadalomképe azonban nem látta külön rendként az egyházat: Aki jobbnak született, az püspökként is jobbágy marad, és emiatt így jobban teszi, ha nem beszél bele a nemesek dolgába – ahogy a protestáns püspökök általában a környék leggazdagabb protestáns arisztokratájának udvari papjai voltak.³⁰

Elvek és gyakorlat

A királyi Magyarország vallási életét nem a bécsi béke (1606) rendelkezései vagy az 1608. évi országgyűlési törvénycikkek, hanem az uradalmaik területét ellenőrző birtokos főurak akarata határozta meg.

II. Mátyás és a diadalmas magyar rendek 1608-ban hozott törvényei kibővítették a bécsi béke vallásügyi rendelkezéseit, amikor azt is kimondták, hogy a mezővárosoknak és a falvaknak is szabad az általuk választott felekezet vallásgyakorlata. Ha a 17. századi törvényeket betartották volna, ha a királyi államhatalomnak lett volna ereje arra, hogy az akaratát a nagyurakkal szemben keresztülvigye, akkor ennek a törvénynek rendkívüli jelentősége lehetett volna az ország vallási térképe szempontjából. A 17. század elején sorra katolizáló földesurak azonban éppen úgy nem gondoltak e törvény betartására, mint protestánsnak megmaradt társaik. A bécsi béke vallásügyi rendelkezéseit a falvakra is kiterjesztő 1608. évi törvényt egészen 1647-ig újból és újból megerősítették az országgyűlések, belefoglalták ezt II. Ferdinánd király koronázási hitlevelébe is. Az országgyűléseken vég nélküli viták, jogi csűrés-csavarás következett, amelyben mindkét fél a maga igazát bizonygatta: érvelésük szerint mindaz, ami a saját

30 Igaz, a katolikus egyházon belül is előkerülhetett, amikor egy-egy püspökjelölt kinevezését akarták megakadályozni, az az érv, hogy a jelölt paraszti származású. Pietro Jurjevich boszniai ferencs, az olovói kolostor gárdiánját, III. Ferdinánd császár 1654-ben kinevezte szerémi püspöknek, de a pápai megerősítést egészen az 1661-ben bekövetkezett haláláig nem kapta meg. Rendtársa, a szintén boszniai ferences Giacomo Tugolini elszántan harcolt Jurjevich püspök pápai megerősítése ellen. Az Itáliában tanult Tugolini egy jómódú hódoltságos horvát ajkú kereskedőcsaládból származott. Ekkor Tugolini a szintén bosnyák ferences Mariano Maravich boszniai püspöknek, Jurjevich elszánt ellenfelének volt a titkára. Amikor Tugolini megtudta, hogy Jurjevich Rómába ment, hogy a pápai megerősítést megszerezze, akkor minden rosszat elmondott róla: Jurjevich e vádak szerint azt is mondta, hogy a világi, azaz nem ferences, papokat igába kell fogni, mint az ökröket, és velük kell aratni. Jurjevich hamis ember, aki több mint hatszáz tallért vett fel a szerémi püspökségre, az olovói kolostor alamizsnáját tékozolja, a magyar kancellárt megvesztegetve, folytatta Tugolini. Noha a püspökjelölt nemcsak pap, de koldulórendi szerzetes is volt, mégis fontos érvként szolgált Jurjevich püspöksége ellen az is, hogy – a gazdag kereskedőfamíliából származó Tugolini szerint – Jurjevich paraszti származású volt. „Semper fuerit (salva reverentia) rustica progenie natus”, ill. ez a püspökségre áhítozó ember csak egy „monachus rusticus”. Archivio storico Sacra Congregazione de Propaganda Fide, Roma, SOCG Vol. 310. Fol. 35., 36. Kiadása: Litterae missionariorum de Hungaria et Transilvania (1572–1717). Ed. István György Tóth. III. Róma–Bp. 2005. s. a.

felekezetük számára nyilvánvaló jog, azt hasonlóképpen nyilvánvalóan tiltja az igazság a másvallásúak esetében. (A lelkiismereti szabadság, a felvilágosodás nagy ideálja, szitokszó volt a katolikus püspökök és misszionáriusok tollán. Ez a szabadság 1608 után, mint írták, Magyarországon sajnos lehetővé tette, hogy ki-ki a maga téveszméje szerint játssza el az üdvösségét.)³¹ Ez volt a jellemző a kora újkori Magyarország országgyűléseire: egy-egy pár szavas fordulat miatt késhegyig menő vitákat folytattak a követek, a végül megfogalmazott és megsza- vazott törvényt azonban nem tartották be, az csak az azokban az években érvé- nyes általános politikai irányt jelezte.

I. Rákóczi György erdélyi fejedelemnek a Habsburgok ellen vívott sikeres hadjáratát követően a linzi béke (1645), majd az ezt megerősítő 1647. évi ország- gyűlés törvényei tovább szélesítették – legalábbis papíron – a királyi Magyaror- szágon élő protestánsok jogait. A törvény nemcsak ismét megerősítette a bécsi béke rendelkezéseit, de azt is kimondta, hogy a parasztokat nem szabad a vallá- suk gyakorlásában akadályozni, azaz vallásszabadságot adott Magyarország min- den lakosának. Az ekkor már nagyrészt katolikus földesurak azonban nem is gondoltak arra, hogy ezt a szép elvet átültessék a gyakorlatba.

1598-ban IV. Henrik, a katolikus francia király a nantes-i ediktummal meg- erősítette mindazt, amit a hugenotta párt egy évtizeddel korábban a református Navarrai Henrik (azaz ő maga) vezetésével kivívott. 1606-ban Bocskai István fel- kelői elérték, hogy a bécsi béke szavatolta a protestáns felekezetek jogait. Az 1670-es, 1680-as években mind a francia, mind a magyar király megkísérelte en- nek a helyzetnek a felszámolását, a visszatérést a felekezeti kizárólagossághoz. A két, egyaránt abszolút uralomra törő monarchia erejének különbségét jól mu- tatja, hogy a nantes-i ediktumot sikeresen visszavonták, a bécsi béke teremtette felekezeti dualizmus azonban megmaradt a következő században is.

ISTVÁN GYÖRGY TÓTH

PRINCE ISTVÁN BOCSKAI AND THE CATHOLIC CHURCH

Securing religious freedom for the Protestant denominations was an important result of the struggle of István Bocskai, ruler of Hungary and Transylvania, against the Habsburgs. Guarantees were issued by the Habsburgs for the first time in the Peace of Vienna of 1606, and they were subsequently confirmed on several occasions.

Hungarian historians have traditionally drawn parallels between the Peace of Vienna and the religious peace concluded at Augsburg in 1555. While such a comparison is certainly legitimate, it is perhaps even more fruitful to compare the Peace of Vienna with a group of similar decrees issued at about the same time, the so-called Edict of Nantes of 1598. Both documents were the result of a lengthy weighing-up process, in the course of which both Catholics and Protestants renounced demands for exclusivity and accepted the dismantling of the unity of Latin Christianity.

31 *Tóth István György*: Galántáról Japánba. Olasz misszionáriusok a 17. századi Magyarországon és Erdélyben. Századok 135(2001) 819–870.

In both documents, the Catholic state recognised the religious freedom of its Protestant subjects – although there were differences in degree. While in France the Huguenots comprised just 5–7 per cent of the population, at least three-quarters of Hungary’s nobility – and thus of the population – belonged to one of the Protestant denominations (even though, within the Habsburg Empire, which was predominantly Catholic, Protestants still constituted merely a minority). Another difference between the two countries was that whereas Protestants in France belonged to just one denomination, Hungarian Protestants were separated into various different branches. There were also differences in the interpretation of freedom of worship. In Hungary, noblemen and border-fortress soldiers could freely choose their religion, while urban populations took collective decisions. In 1608, such rights were theoretically extended to rural communities. However, although this provision was subsequently confirmed on several occasions, it was never adhered to in practice. In France, peasant farmers were denied religious freedoms and Huguenots were banned from the army. Garrison towns (*places de sûreté*) protected Protestants in France. In Hungary, however, there was little need for such places, since freedom of worship was guaranteed by the castles of Protestant nobles and above all by the existence of the Principality of Transylvania. A further important difference was that France’s Huguenots were required to pay tithes to the Catholic clergy, whereas Hungarian Protestants faced no such burdens. Finally, absolutist efforts in the late seventeenth century sought to annul the rights of the denominations: such efforts were successful in France but unsuccessful in Hungary.

A noteworthy aspect of Bocskai’s relationship with Catholics was his plan to change the diocesan system. The ruler sought to match ecclesiastical organisation with the real geographical extent of Catholicism. Gábor Bethlen continued such efforts, but they were without result – although they would have provided Hungarian Catholics with conditions far more favourable than those prevailing in Sweden, Denmark or England. Thus, the Counter-Reformation did not need to reconstruct ecclesiastical organisation, but “merely” had to replenish the existing vacant structures.